

Н. Ф. Уманцева

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Образ людини у слобожанській діалектній фразеології: аксіологічний вимір

Уманцева Н. Ф. Образ людини у слобожанській діалектній фразеології: аксіологічний вимір.

У статті розглянуто важливий фрагмент слобожанської фразеології, центрований образом людини. З'ясовано особливості аксіологічної параметризації окремих її відмінних ознак у контексті загального культурного континууму українців та їх ментальності. Акцентовано аксіологічну значущість тих ознак, які перебувають між собою в антонімічних відношеннях. Відзначено конструктивну важливість ментальних та вербальних стереотипів для вираження широкого спектру оцінних характеристик людини. Виокремлено ті домінуючі риси та ознаки людини, які виявляють свою універсальну для народу релевантність і детерміновані особливостями його культури, світогляду, національної ментальності українців.

Ключові слова: діалектна фразеологія, образ, семантика, цінність, стереотип, оцінна характеристика, суб'єкт оцінки.

Уманцева Н. Ф. Образ человека в слобожанской диалектной фразеологии: аксиологический измерение.

В статье рассмотрен важный фрагмент слобожанской фразеологии, центрированный образом человека. Выявлены особенности аксиологической параметризации отдельных его отличительных признаков в контексте общего культурного континуума украинцев и их ментальности. Акцентируется аксиологическая значимость тех признаков, которые находятся между собой в антонимических отношениях. Отмечена конструктивная важность ментальных и вербальных стереотипов для выражения широкого спектра оценочных характеристик человека. Выделены те доминантные черты и признаки человека, которые проявляют свою универсальную для народа релевантность и детерминированы особенностями его культуры, мировоззрения, национальной ментальности украинцев.

Ключевые слова: диалектная фразеология, образ, семантика, ценность, стереотип, оценочная характеристика, субъект оценки.

Umantseva Nadiya. Image of a person in Slobozhanskaya dialect phraseology: axiological measuring.

The paper deals with the important fragment of Slobozhanskaya phraseology, centered by the image of a person. Characteristics of the axiological parameterization of some of its features are found out in the context of the common cultural continuum of Ukrainians and their mentality. The axiological importance of those features which is in antonymous relations between themselves is accented. The constructive importance of mental and verbal stereotypes for the expression of a wide range of evaluation characteristics of a person is noted. Those dominant features and human characteristics which demonstrate its universal relevance for the people and which are determined by the peculiarities of its culture, word view and national mentality of the Ukrainians are found.

Key words: dialect phraseology, image, semantics, valuation, stereotype, evaluation characteristic, subject of evaluation.

Людина живе у світі сенсів, а не значень. Кожне явище дійсності, чи то реальне, чи то уявне, обов'язково розглядається й осмислюється культурною особистістю з погляду його цінності – етичної, естетичної, утилітарної тощо. Цінність як категорія свідомості, що знаходить своє втілення в аксіологічній параметризації світу, є, звісно, історично несталою. Зміна смаків, уподобань, поглядів на світ, розуміння прекрасного й потворного, потрібного й непотрібного, важливого й неважливого безпосередньо відображається в способах та змісті характеристик навколишнього світу. З іншого боку, оцінна динаміка світу зовсім не означає відсутності певних констант, стереотипів, під знаменником яких здійснюється характеристика дійсності. Стереотип у будь-якому його вимірі (вербальному, світоглядному, загальнокультурному тощо) так чи так пов'язаний з уявленням про норму. Своєю чергою, норма є внутрішньо властивою ознакою ментального утворення, яке отримало в сучасній науковій літературі назву *концепт*. Усе це свідчить про тісний взаємозв'язок трьох явищ різного порядку – концепту, стереотипу й оцінки.

Стереотипи, що знаходять своє вираження в оцінних характеристиках світу, ведуть у далеку давнину. Якщо розглядати світ у вимірі української ментальності та зумовлених нею стереотипах і оцінках, можна помітити одну особливість. Вона полягає в тому, що в національній картині світу однаковою мірою заперечуються протилежні, максимально градуйовані якості явищ, що стосуються всіх аспектів життя людини. Так, стереотипно негативним є погляд і на надмірну розкіш, і на цілковито злиденне життя, відхиленням від норми вважається і надмірна худорлявість чи повнота людини. Відтак можна вести мову, що концептуально-центричним у змістові оцінної характеристики світу та її оприявлення у вербальних стереотипах є відчуття або пошук гармонії. Гармонія світу є, на наш погляд, тією вихідною точкою, що формує стереотипні погляди на сприйняття світу в координатах національної культури. Окремі форманти національної культури, що в їх формальному мовному вираженні не є абсолютно стійкими, статичними, характеризуються змістовою константністю та історичною тяглістю. Без

перебільшення, до таких формантів належить діалектна фразеологія.

Об'єктом нашого аналізу є слобожанська фразеологія, локалізована Харківським районом Харківської області. Зауважимо, що нині цей район є значний розміром. Він безпосередньо прилягає до міста, є ніби його продовженням. Складні процеси соціальних змін, міграція населення, урбанізація села не можуть не приводити до виразно помітних змін типів мовних особистостей. Старше покоління, яке є носієм традиційної мовної картини світу, ретранслятором усього фразеологічного багатства мови, покоління, що ввібрало в себе цінності народної культури, поступово відходить із життя. Звісно, що це не може не позначитися на складі діалектної фразеології досліджуваного регіону. Утім, ця фразеологія, попри всі свої зміни й модифікації, несе в собі сформовані віками образні характеристики світу, виражає еталонні оцінки та культурні цінності. У цьому зв'язку посилені інтерес викликають ті діалектні фразеологізми, що мають антропоцентричний характер. Розгляньмо особливості вираження національних стереотипів та оцінку семантику діалектних фразеологічних одиниць, що стосуються діалектного образу людини.

Вербалізація оцінки та побудова аксіологічно маркованого образу людини може здійснюватися в діалектній фразеології різними способами. Щонайменше можна виділити два: перший полягає у використанні оцінно індивідуальних слів для побудови стійкого словосполучення, значення якого є виразно оцінним. Сюди належать вирази типу *ні риба ні м'ясо, ні в тин ні в ворота, ні в кий ні в лий, ні Богу свічка ні бабі кочерга, ні за холодну воду не братися* тощо; другий спосіб полягає у використанні знаків народної культури з виразною оцінною семантикою. Такими знаками (образами народної культури), зокрема, є *баран (дивиться як баран на нові ворота), бик (упертий як бик), віл (роботящий як віл), в'юн (слизький як в'юн), довбня (хоч довбню довби)* та інші.

У сферу оцінної діяльності потрапляють усі ті ознаки людини, що, з точки зору суб'єкта оцінки, порушують певну норму, інакше кажучи, вони є відхиленням від неї в сторону максимального зменшення або збільшення. Точкою відліку є ознака *помірний*. Надто високий або надто низький є не лише відхиленням від норми, але й сприймається мовцем як позитивні чи негативні якості людини. Стереотипне уявлення про дуже високу людину формується навколо образу дерева, причому в ролі останнього виступають найчастіше знаки національної культури – *сосна, дуб, верба – високий як верба (дуб, сосна, соняшник)*. Діалектна фразеологія дає можливість простежити руйнування цього стереотипу. У модифікованих змінюваних фрагментах національної мовної картини світу фразеологізмах виступає замість еталонного образу не дерево, а будівля чи предмет споруди: *каланча, телеграфний стовп*. Якщо високий зріст традиційно осмислюється більше позитивно, ніж негативно, то низький зріст людини є предметом кепкування, глузування, насмішок: *метр з кепкою (шапкою),*

метр в приприжку, три вершка од горшка, свині по петельку та ін. Наведені фразеологізми припустимо розглядати як свідчення однієї важливої риси національного характеру українців – схильність до оцінювання світу крізь призму комічного (*дід бабі рідний Федька; бабський ополоник; ліз по лесниці, а упав з драбини; у городі бузина, а в Києві дядько*). Невипадково гумористичне, жартівливе, подекуди іронічне начало займає таке важливе місце у способах і типах аксіологічної параметризації людини в діалектній фразеології. Зауважимо, що до сфери оцінності, особливим складником якої є гумористичність, потрапляють різні риси зовнішності й характеру людини, її соціальний стан, сімейне життя, ставлення до роботи тощо. Для прикладу наведемо такі фразеологізми: *красива як свиня сива; така красива, що тільки горобців лякати; і пальці знати; ніхто в боки не товхає (не штовхає); сиди Векло ще не смеркло; яке бігло, таке підбрало; не ламай лошаї спину; наздогад буряків, щоб дали капуста; так їсти хочеться, що й переночувати ніде; таке крупне, що хоч з рогатки стріляй*.

Можна сказати, що стереотипи експлікують уявлення про крайні точки певної градаційної шкали. Однаковою мірою негативними є стереотипи як дуже товстої, так і дуже худі людини. Порівняймо: *товстий як бочка (як бочка з пивом), конем не об'їдеш, гладка як свиня (як свиня годована, як поросля годоване), справна (товста) як лаханка; як гарбуз; гладкий (справний) як кабан, товста як корова; у двері (у шкуру) не влазить, худий як швабра, худий як шпала (як доска), худий як тремпель, як глист (як глиста); як драбина, як щука (вобла, сільодка); ноги як карандаші в стакані; од вітру качатися; хоч (хоть) кирпичі під мишку (руки) бери, (шоб не здувало) тощо.*

У контексті розглядуваної проблеми не можна не звернути уваги на ті стереотипи, що лежать в основі вираження такої значущої ознаки людини, як ставлення до роботи. Антонімічною тут є опозиція *працьовитий – ледачий*. Працелюбність зазвичай знаходить своє вираження в образах руху: *швидкий як віник (як електровіник), моторна (швидка) як мітла, за що не возьметься, все в руках горить; крутиться як муха в окопі; на одній нозі (на п'ятці) крутиться; світу білого не бачить; гнути спину од зорьки до зорьки (од зірочки до зірочки, од зорі до зорі); мотатися (носитися, робити, товктися) як проклятий (як проклятуций, як скажений); бігати (мотатися, робити) як заведений (заводний, опечений, ошпарений, оглашений); копатися (довбятися, ковирятися) як жук навозний; бігати (микатися) як в одне місце (як у ж...пу) ранений (встрелений; була б шия (голова), а ярмо всігда найдеться; дураків робота любить (переобтяженість різною роботою й обов'язками).*

Нагомість характеристика ледачої людини здійснюється за допомогою образів, серед яких помітне місце належить образам із семантикою відсутності руху, нерухомості тощо: *ні з міста (ні з місця) не зруше (не здвинеться, не здвинеш); лежить як колода (як пеньок, як пень, як беззвін); важкий на*

підйом; робити на кроватному; де сядеш, там і встанеш; на його вік дураків хватує; у невмілого руки не болять; боки м'яти (пом'яти, облежувати, пролежувати); ще не встав, а вже їсти кричить; ні втік ні догнав; моторний як собака чорний; лень раніше нього родилась (-ся); лежати як лейбо; у стелю (в потолок) пловати; вітер наганяти та інші.

Так само національні стереотипи яскраво виявляються у сфері діалектної фразеології на позначення багатой і бідної людини. Якщо їх розглядати в глибокій історичній ретроспективі, з'ясовується, що більшість із них сягають до тих образів, які є архетипними. Досліджуваний діалектний регіон дозволяє навести такі вирази на означення багатой людини та її заможного життя: живе як у Бога (у батька) за пазухою, як вареник в маслі; як сир в маслі купатися; і кури не клюють; красним пре; і на булку й до булки; сит голодному не товариш (не віре); роби, враже, шо пан каже; у багатих свої замашки (причуди); у багатих і чорти дітей колишуть; Бога за бороду взяти; Бог любить; дуракам і багатим закон не писаний; брат братом, сват сватом, а грошки люблять счот; як гроші єсть, і в ж... честь (надання переваги багатству, несхвальне ставлення до шикуння, марнотратства, заможності).

Бідність знаходить свою оцінну характеристику в таких виразах: за душою ні копійки; у холодильнику миша повісилась; хоч (хоть) шаром покати, в карманах свистить; в карманах дуля; фінанси поют романси; голий як бубун; голод – не тьотка; хоч бавовна, аби кишка повна; голий, босий і простоволосий; гол як сокол; ні кола ні двора тощо.

Фундаментальною для життя людини є її здатність мислити, мати практичний розум, добре вчитися, володіти широкими знаннями, бути обізнаним у справах. Зовсім не випадково в аксіологічному полі постійно перебувають такі протилежні ознаки людини, як розумний, кмітливий – нерозумний, нетямущий, не спроможний / не придатний до навчання: набравсь ума як собака бліх (блех); коровам хвосту крутити; курей пасти; в голові аж звенить (гуде); ні в зуб ногою; Богом обіжений; як опудало горodne; голова (твоя) садова (горохова), голова – два вуха, балда в шляпі, голова набита (напхана) половою (соломою, клочками),

дев'яносто дев'ять на фронті, а один на ремонті; дурний піп хрестив; не всі дома і не скоро посходяться; не хватає клепки; не хватає сірого вецества (сірого вецества); ні Богові свічка ні чортові кочерга; бекеша (голова) не варє (не варить); дурний, аж плигає; дурний, аж світиться; ума палата; ума як в пустому кателку (як в пустому горшку); як в (у) пустій макітрі); умний як биця (як бекало рогате); Ванька (Васька) дома – Маньки нет, Манька дома – Ваньки (Васьки) нет; Вася Коло поганя(є); Балда Івановна; умна (вумна) як гуска (вутка): воду п'є, а не с...ить; не дав Бог жабі крила – вона все небо зрила; в одне вухо влітає, а в друге вилітає; ти йому про попа, а він тобі про Єрьюму; в одне вухо влітає, а в друге вилітає; як із Чорнякового лісу (хутора) (привезений); вік учи, а дурним умре; вітром підперезаний тощо.

Наведені приклади демонструють розмаїття образних характеристик людини, що визначаються різними мотиваційними базами, але об'єднані спільною рисою. Остання полягає у виділенні експресивних та градаційних відтінків означуваного явища та постійного їх образного осмислення й переосмислення, унаслідок чого утворюється розлоге поле слобожанських фразеологізмів із значенням «нерозумний», «дурний».

Людина в національній мовній картині світу, важливі форманти якої означені діалектною фразеологією, є об'єктом не просто оцінки, а її відповідності певним уявленням про норму та відхилення від неї.

Різноманітність вербальних форм вираження оцінного ставлення мовців до певних ознак і рис людини та наявність численних відмінних у мовному наповненні фразеологізмів свідчить як про константні для культурно-діалектного масиву зони аксіологічних характеристик особистості, так і про невпинні процеси діалектного фразеотворення.

Нюанси оцінної семантики діалектних фразеологізмів та їх парадигми переконливо свідчать, що пізнавально-кваліфікаційна діяльність діалектних носіїв повною мірою відображає схильність українців до м'якого гумору, дотепної іронії, кмітливості, спостережливості та образного світобачення.

Література

1. Грица Т. Г. Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької області : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Т. Г. Грица. — Харків, 1996. — 18 с.
2. Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення / М. Демський. — Львів : Просвіта, 1994. — 62 с.
3. Добролюба Г. М. Красне слово — як золотий ключ : постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій / Г. М. Добролюба. — Житомир : Волинь, 2003. — 160 с.
4. Добролюба Г. М. Ідеографічний словник поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами — назвами тварин / Г. М. Добролюба. — К. : Волинь, 1997. — 53 с.
5. Етнокультурологія : Словник-довідник / [авт.-уклад. Л. М. Маєвська]. — Житомир : ЖДУ, 2007. — 392 с.
6. Івченко А. О. Матеріали до фразеологічного словника Харківщини / Анатолій Івченко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Харків : Око, 1993. — Т. 1. — 207 с.
7. Коваленко Н. Д. Фраземіка говірок Західного Поділля : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Н. Д. Коваленко. — К., 2001. — 20 с.
8. Коваль В. І. Восточнославянская этнофразеология : деривация, семантика, происхождение / В. Коваль. — Гомель, 1998. — 213 с.
9. Міняйло Р. В. Традиційні міфологеми в ареальній фразеології сходу України / Р. В. Міняйло, В. Д. Ужченко // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філол. науки. — 1998. — № 9. — С. 108—113.

10. Мокієнко В. Українська етнофразеологія у загальнослов'янському висвітленні / В. Мокієнко // Мовознавство : доп. та повід. IV Міжнар. конгр. українців / відп. ред. В. Німчук. — К. : Пульсари, 2002. — С. 379—385.
11. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А. А. Потебня., 2-е изд. — Харьков, 1914. — 243 с.
12. Сагаровський А. А. До лексикографічного представлення говірок Центральної Слобожанщини / А. Сагаровський // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2010. — № 910. — Серія : Філологія. — Ч. 1. — С. 304—307.
13. Ужченко В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. / В. Ужченко, Д. Ужченко — Луганськ, 2002. — 263 с.
14. Ужченко В. Д. Мікрофразеологізми в контексті загальномовної фразеології та етнокультури / В. Ужченко // Доп. та повід. IV Міжнар. конгр. українців / відп. ред. В. Німчук., К. : Пульсари, 2002. — С. 189—193.
15. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія / В. Ужченко. — Луганськ : Альма-матер, 2003. — 362 с.